

³ Теория государства и права: Учебник / Н. И. Летушева, М. В. Летушева. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 208 с. – С. 159.

⁴ Стаття 29 Закону України «Про освіту» від 23 березня 1996 року із змінами та доповненнями.

⁵ Скаун О. Ф. Теория держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – С. 484.

⁶ Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.

⁷ Теория держави і права: Підручник / За ред. С. Л. Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 213-216.

⁸ Теория права и государства. – Х.: Одиссей, 2006. – С. 378 та ін.

⁹ Общая теория права и государства. – М.: Юристъ, 2003. – С. 243-249.

¹⁰ Право на освіту // Права людини в Україні – 2006. Доповідь правозахисних організацій / За ред. Є. Захарова, І. Рапп, В. Яворського. Худож.-оформлювач Б. Захаров / Українська Гельсінська спілка з прав людини, Харківська правозахисна група. – Х.: Права людини, 2007. – С. 324-329.

Резюме

Проблематика, зв'язана з правовим вихованням, правовим свідомістю, правовою культурою достатньо детально вивчалась в рамках теорії держави і права в різні періоди правової історії нашого суспільства. В зв'язі з постперестроечними періодами розвитку нашого держави і кризовими проявленнями в духовній, правовій сферах, інтерес к цим проблемам помітно знизився. В запропонованій статті автор розглядає проблеми правового виховання, їх значення, необхідність для побудови і розвитку громадянського суспільства і правового держави.

Summary

The problematic connected with legal education, legal consciousness, legal culture was in detail enough studied within the limits of the theory of the state and the right during the various periods of legal history of our society. In connection with the postreorganization periods of developing of our state and crisis displays in spiritual, a yak, legal spheres interest to these problems has considerably decreased. In offered article the author considers problems legal виховання, their value, necessity for construction and developing of a civil society and a lawful state.

Отримано 10.07.2009

В. Ю. ВАСЕЦЬКИЙ

Вячеслав Юрійович Васецький, кандидат юридичних наук, науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ ШЛЯХОМ УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ПЕРЕД ОСОБОЮ

Сучасний стан розвитку суспільства та державотворення важливого значення набуває інститут юридичної відповідальності. Це зумовлено, зокрема, і тим, що в умовах сучасності неприпустимим є порушення державою основних прав та свобод людини.

Питанням щодо самого поняття юридичної відповідальності присвячено досить багато досліджень. Цю проблему досліджували такі дослідники, як Н. Оніщенко, В. Нерсисянц, М. Марченко, А. Малько, В. Кулапов, Р. Мухаєв, Є. Темнов. Кожен з них дає своє визначення поняттю юридична відповідальність, яке відображає те коло проблем, які досліджують вчені. Українські науковці визначають юридичну відповідальність як за-

стосування в особливому процесуальному порядку до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією правової норми¹.

Мета цього дослідження полягає у з'ясуванні співвідношення між правами і свободами людини і юридичною відповідальністю держави, яка виступає у формі юридичних гарантій по забезпеченню конституційних прав і свобод людини і громадянина. Основна увага в системі забезпечення прав і свобод людини приділяється правовим гарантіям, які відображені в Конституції України. В якості прикладу розглядається роль інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Н. Оніщенко зазначає, що юридична відповідальність за правопорушення – одна з найскладніших та гострих тем сучасної юридичної науки. Вивчення проблем юридичної відповідальності має вестися на основі вивчення норм та принципів права, за межами яких не має ні правопорушення, ні санкцій, а тому не повинно бути ні відповідальності, ні примусу. На думку автора, при теоретичному дослідженні проблем відповідальності спроби вийти за межі права, відійти від права як предмета дослідження, змінити ту частину права, яка визначає основи та порядок здійснення відповідальності, будь-яким іншим чином, стороннім праву, не можуть дати позитивного результату².

Правові примусові норми можуть застосовуватись і до держави, яка вчинила неправомірні дії по відношенню до особи. З цієї точки зору можна казати про юридичну відповідальність держави перед особою. Проте, загального визначення поняття юридичної відповідальності держави майже не існує. Разом з цим, в рамках даного дослідження, на нашу думку, можна вважати, що юридична відповідальність держави – це встановлений у процесуальному порядку обов'язок суб'єкта (в нашому випадку держави), що скоїв правопорушення, перетерпіти певні обмеження, що передбачені санкцією правової норми.

Проблема взаємовідносин особи і держави постійно викликала і викликає активну увагу дослідників. Їй присвячені дослідження, які відобразилися в теоретичних положеннях та поглядах таких вчених, як Н. Оніщенко, В. Зайчук, П. Рабінович, В. Керимов, А. Назаренко, Т. Котарбинський, М. Власенко, Д. Горький, А. Олійник, Є. Корж та ін. Актуальність даної проблеми зумовлена багатьма факторами. Серед факторів, які актуалізують проблему, А. Олійник виокремлює два наступних: місце і роль особистості в політичному житті суспільства; права та свободи особи, її обов'язків тощо³. Актуальність проблеми, однак, зумовлена більш широким спектром обставин. Одним із ключових факторів є, на нашу думку, те, що сучасний період розвитку суспільства характеризується якісно новим станом, який визначається як процес глобалізації – всесвітній процес, що об'єднує національні утворення в єдину світову систему. Глобалізація передбачає зближення національних правових систем, створення єдиних правових стандартів, насамперед у сфері прав людини. В умовах глобального світу права, свободи, обов'язки людини і громадянина, тобто за визначенням А. Головистікової і Д. Дмитрієва, правового статусу особи⁴, посідають основне за важливістю місце порівняно з іншими правовими явищами.

Одним з найважливіших елементів правового статусу, який забезпечує саму можливість реалізації його існування і реалізації є гарантії дотримання прав і свобод – засоби, які забезпечують можливість реалізації людиною прав і свобод, що їй належать.

Питання юридичних гарантій захисту та реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина досліджують П. Рабінович і М. Хавронюк. В рамках своїх досліджень вчені дають визначення поняттю гарантій реалізації конституційних прав і свобод. Дослідники вважають, що гарантії реалізації конституційних прав і свобод – це умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист зазначених прав, є запорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них з метою реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина⁵.

Гарантії реалізації прав і свобод можуть бути політичними, економічними, соціальними та юридичними. При цьому політичні, економічні і соціальні гарантії відносяться до певних умов життя суспільства, заходами, що уживаються у відповідних сферах життя. Юридичні гарантії – це правові засоби реалізації і захисту прав людини і громадяни-

на, юридичні заходи забезпечення обов'язків. Вони закріплюються в нормативно-правових актах і в залежності від цього можуть мати різний рівень – конституційний, законодавчий, підзаконний⁶. Відзначимо, що до цього переліку П. Рабінович і М. Хавронюк додають ще й міжнародно-правові гарантії, що встановлені в чинних міжнародних договорах, обов'язкових для держав, що підписали відповідні договори⁷. Так, відповідно до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини держава повинна не лише мати законодавство, яке найповнішою мірою забезпечує дотримання конвенційних прав та свобод, а й вживати всі необхідні заходи для того, щоб воно реально діяло, а не залишалось лише на декларативному рівні, зобов'язання ставлять державу перед необхідністю утримуватися від будь-яких дій, які могли б призвести до порушення прав і свобод⁸.

Специфіка юридичної відповідальності держави по відношенню до гарантій реалізації і захисту прав та свобод людини і громадянина полягає в забезпеченні шляхом гарантування виконання органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами своїх обов'язків, що кореспондують зазначеним правам та свободам. Однією з ланок юридичної відповідальності держави перед особою та гарантією реалізації прав та свобод людини та громадянина є кримінальна відповідальність посадових та службових осіб. Це стосується перш за все сфери реалізації прав громадян. Оскільки ці права не є природними, а надаються державою, при їх здійсненні громадяни не мають пріоритету перед державою як іншим суб'єктом відповідних правовідносин. Посадові ж особи, які діють від імені держави чи органів місцевого самоврядування, користуються специфічними владними правами і мають реальну можливість зловживати ними фактичним невизнанням чи ігноруванням того чи іншого права людини і громадянина, або незаконним обмеженням цього права, або порушенням процедури його обмеження тощо⁹.

Конституція України є правовим актом прямої дії і згідно зі ст. 22 «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод»¹⁰. Тобто конституційні права і свободи людини не тільки проголошуються, але й повинні реалізовуватися за допомогою відповідного механізму.

Згідно зі ст. 102 Конституції України «Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина». Кабінет Міністрів України «вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина» (ст. 116, п. 2). Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують «законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян» (ст. 119, п. 2).

Верховна Рада України як законодавчий орган визначає закони, згідно з якими визначаються «права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина» (ст. 92, п. 1).

Із наведених положень Конституції України випливає, що владні органи всіх рівнів повинні забезпечувати конституційні гарантії прав та свобод людини і громадянина.

Конституція України, як і більшість інших конституцій світу містить положення, в яких закріплені права і свободи особи. В ст. 3 проголошується: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Політичні права гарантуються ст. 15, згідно з якою «Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України». Державою гарантуються соціально-економічні, культурні та інші права людини.

Права людини і громадянина передбачені окремими статтями Конституції України (ст.ст. 55–63). В них гарантуються такі права і обов'язки: право на судовий захист прав і свобод людини і громадянина; право на звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; право звернення до міжнародних інституцій; право знати свої права і обов'язки; право на правову допомогу і свободу вибору захисника своїх прав;

право захищати свої права і свободи від порушень та протиправних посягань; право на відшкодування шкоди, заподіяної державою.

В цілому система правових гарантій забезпечує захист прав і свобод людини і громадянина в Україні. Разом з цим, як відзначають дослідники, відповідні норми права, особливо галузевого, є дещо розрізненими, часто неузгодженими з відповідними нормами Конституції України та іншими законами. «Частково це є проявом відсутності належних політичних, економічних та інших загальних гарантій їх здійснення, частково – відсутністю чітких концептуальних засад розвитку вітчизняного законодавства, насамперед відсутністю закону «Про закони та законодавчу діяльність»¹¹.

В якості прикладу розглянемо одну з ланок у галузі правового забезпечення прав і свобод людини і громадянина – роль омбудсмана (Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини).

В Конституції України передбачена функція Верховної Ради України, що безпосередньо стосується забезпечення прав і свобод людини, – призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Згідно зі ст. 85 Верховна Рада України заслуховує його щорічні доповіді «...про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні». В ст. 101 Конституції України прямо говориться: «Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини».

Функції Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини визначені відповідним законом України¹². У ст. 1 цього Закону зазначається: «Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини..., який у своїй діяльності керується Конституцією України..., законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України».

Згідно із Законом Уповноважений здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які отримує: 1) за зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їх представників; 2) за зверненнями народних депутатів України; 3) за власною ініціативою.

При розгляді звернення Уповноважений може: 1) відкрити провадження у справі про порушення прав і свобод людини і громадянина; 2) роз'яснити заходи, що їх має вжити особа, яка подала звернення Уповноваженому; 3) направити звернення за належністю в орган, до компетенції якого належить розгляд справи, та контролює розгляд цього звернення; 4) відмовити в розгляді звернення.

Права Уповноваженого також регулюються згаданим Законом. Зокрема, Уповноважений має право: а) невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду країни та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами; б) бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії прокуратури України та інших колегіальних органів; в) звертатися до Конституційного Суду України з поданням про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина; г) вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків; д) звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод людини і громадянина, які за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть цього зробити самостійно, а також особисто або через сво-

го представника брати участь у судовому процесі у випадках та порядку, встановлених законом; е) направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів.

Згідно Закону Уповноважений має досить широкі повноваження по відношенню до вирішення питань стосунків людини і держави. Однак, як зазначають П. Рабінович і М. Хавронюк, Уповноважений «виступає лише як посередник між людиною і державою, а звернення людини до Уповноваженого переважно є засобом привернути увагу суспільства і держави до порушення прав конкретної людини»¹³. Така ситуація є наслідком того, що закон не надає Уповноваженому розглядати справу по суті, приймати рішення по скасуванню незаконного рішення, не надає йому права притягнення до кримінальної відповідальності посадових осіб при порушенні ними прав і свобод людини.

В результаті можна зробити висновок, що в цілому на сьогоднішній день, незважаючи на досить широкі повноваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини по відношенню до вирішення питань стосунків людини і держави, реальні важелі контролю Уповноваженого є значно обмеженими. Тому актуальним є надання йому повноважень стосовно реального впливу на державні органи і установи та на службових осіб за порушення прав і свобод людини і громадянина. Для того, щоб правові гарантії забезпечення прав і свобод людини і громадянина мали дієвий характер, необхідне конкретне визначення в законі юридичної відповідальності державних органів і осіб за невиконання конституційних обов'язків у зазначених областях.

¹ Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / Відп. ред. О. Зайчук, Наук. ред. Н. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 502.

² Оніщенко Н. М. Юридична відповідальність: теоретичний аналіз та практичні виміри // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 42. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 3-11.

³ Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: Монографія. – К.: Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. – С. 26.

⁴ Головистикова А. Н., Дмитриев Ю. А. Проблемы теории государства и права: Учебник. – М.: Эксмо, 2005. – С. 637.

⁵ Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2004. – С. 246.

⁶ Головистикова А. Н., Дмитриев Ю. А. Проблемы теории государства и права: Учебник. – М.: Эксмо, 2005. – С. 639.

⁷ Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2004. – С. 250.

⁸ Порівняльне правознавство (правові системи світу). Монографія / Відп. ред. О. Зайчук, наук. ред. Н. Оніщенко. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – С. 67.

⁹ Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2004. – С. 281.

¹⁰ Конституція України 1996 рік. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.

¹¹ Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2004. – С. 252.

¹² Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – С. 99.

¹³ Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2004. – С. 269.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы соотношения между правами и свободами человека и юридической ответственностью государства, которая выступает в форме юридических гарантий по обеспечению конституционных прав и свобод человека и гражданина. Основное внимание уделяется правовым

гарантиям, которые отображены в Конституции Украины. В качестве примера проанализирована роль института Уполномоченного Верховной Рады Украины по правам человека.

Summary

Problems of a relation between the human rights and legal liability of the state, which appears in the form of the legal guarantees of the human rights, are considered in this paper. The basic attention is given to legal guarantees, which reflex in the Constitution of Ukraine. As an example a role of the institute of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights is analyzed.

Отримано 15.05.2009

С. О. ГЛАДКИЙ

Сергій Олександрович Гладкий, кандидат історичних наук, доцент Полтавського університету споживчої кооперації України

ЕТАПИ РОЗВИТКУ І СТРУКТУРА ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КООПЕРАЦІЮ УСРР 1920-х РОКІВ

Світова практика виробила різноманітні підходи до законодавчої регламентації діяльності кооперативів та їх об'єднань. Поряд із країнами, в яких існує розвинуте кооперативне законодавство, є країни, в яких таке законодавство повністю відсутнє. В історії України час найвищого розвитку спеціального кооперативного законодавства припадає на 1920-ті роки. Сьогодні в умовах відродження національного кооперативного руху дослідження цієї сторінки історії уявляється актуальним. Доробок сучасних учених у вивченні цього питання обмежується невеликими історичними оглядами в працях, які присвячені проблемам розвитку чинного кооперативного законодавства. *Метою* цієї статті є розгляд кооперативного законодавства 1920-х років в аспекті його генезису і структури.

У вітчизняній доктрині кооперативного права його формальними джерелами (витокми) вважаються нормативно-правові акти, які прийняті компетентними державними органами або органами управління кооперативних організацій (у санкціонованих державою межах) з метою регулювання та охорони кооперативних відносин. Набула поширення чотиричленна класифікація цих актів, згідно з якою за способами правотворчості вони поділяються на нормативно-правові акти держави, а також акти санкціонованої, делегованої та дозвільної правотворчості¹.

Українські правники 1920-х років розуміли джерела кооперативного права дещо ширше. Так, О. Терехов поділив ці джерела (за його формулюванням – «основи») на чотири групи: 1) закони, 2) інструкції й постанови органів, що керують кооперацією, 3) практика радянської кооперації, 4) практика судова. Роз'яснюючи своє розуміння «практики радянської кооперації», він вказував на зразкові статuti, «які опрацьовано в кооперативних центрах, окремих формах кооперації та в відповідних Наркоматах»². Е. Штандель, який також визнавав кооперативну практику джерелом кооперативного права, розглядав її як правотворчу діяльність «кооперованих мас» у формі переважно статутів кооперативних організацій, що розробляються «на основі врахування досвіду кооперації і явищ місцевого кооперативного життя»³. Ю. Ашкінезер важливим джерелом кооперативного права вважав кооперативний звичай. На його думку, останній – «це кооперативна традиція, яка хоча і склалася в дореволюційну добу, але свіжилася й була перевірена досвідом радянської громадськості»⁴.

Визначення місця кооперативного законодавства в системі чинних на той час нормативно-правових актів про кооперацію ускладнюється недостатньою визначеністю змісту